

ציקלון

כתב עת לענייני מדיניות ואסטרטגיה | גיליון פברואר 2021
עשור לאביב הערבי - הטלטלה ששינתה את פני המזרח-התיכון

עשור ל"מהפכת ינואר": חזרת ההגמוניה הצבאית ופרדוקס היציבות במצרים

משה אלבו

"יש רגעים מעטים במהלך חיינו אשר בהם יש לנו את הזכות לחזות בהיסטוריה
המתרחשת לנגד עינינו. זהו אחד מאותם הרגעים. העם המצרי אמר את דברו. הקול שלו
נשמע ומצרים לא תשוב להיות כפי שהייתה"

ברק אובמה¹

אירועי ה-25 בינואר 2011 במצרים הפתיעו בעוצמתם ובתוצאותיהם הדרמטיות, וזאת בניגוד להערכה שרווחה עד אז בקרב רוב גופי המחקר האקדמיים והמודיעיניים ולפיה משטרו האוטוריטארי של מובארכ יציב. "השד שיצא מן הבקבוק" בקהיר התפשט במהרה במדינות המזרח-התיכון, והציבור הערבי אשר התגבר על מחסום הפחד יצא באופן חסר תקדים לרחוב בדרישה לקבלת זכויות כלכליות ופוליטיות ולשינוי עמוק במערכת היחסים שבין המדינה לאזרח.

בפרספקטיבה של עשור ניכר פער עמוק בין החזון אשר ליווה את "מהפכת ינואר" לבין המציאות. דיוקנו המשתנה לרעה של האביב הערבי המחיש לציבור המצרי את מחיר אובדן היציבות, ובאופן פרדוקסלי חיזק את יכולת המערכת הצבאית לבסס הגמוניה תוך הפעלת דיכוי שיטתי רחב.

בפרספקטיבה של עשור, "מהפכת ינואר" - הכינוי שלו זכו האירועים הדרמטיים במצרים - נכשלה במימוש החזון הדמוקרטי-ליבראלי אשר עמד במוקדו של האביב הערבי (לפחות בשלביו הראשונים), ולא הצליחה לתרגם את "הרגע המהפכני" לשינוי יסודי במערכת הפוליטית, בסדרי העדיפויות הלאומיים ובמימוש החלוקה המחודשת של הכוח במדינה.²

ההפיכה הצבאית שבוצעה במצרים ביולי 2013 הונהגה על-ידי המערכת הביטחונית-ממסדית אשר

ביקשה להשיב את האחיזה על המדינה, ולמעשה סתמה את הגולל על "מהפכת ינואר". המשטר החדש-ישן פעל לדיכוי ביטויי אופוזיציה - אסלאמית או ליבראלית - והנחיל בעומק התודעה הקולקטיבית המצרית את הנרטיב ולפיו יציבות לאומית קודמת לחירויות הפרט, ואת ההכרה כי האלטרנטיבה למשטר הקיים אינה דמוקרטיה אלא אנרכיה.

החלום ושברו: מהפכה עממית (2011) והפיכה צבאית (2013)

"מהפכת ינואר" גילמה רגע היסטורי ייחודי אשר במסגרתו התאגד הציבור המצרי למען שינוי סדר העדיפות הלאומי ולטובת ביסוס מערכת פוליטית המושתתת על עקרונות דמוקרטיים. "אפקט הדומינו" אשר החל עם המהפכה בתוניסיה (דצמבר 2010), ליבה תחושת זעם עמוקה ורבת שנים שקיננה בקרב גורמים רבים בחברה המצרית. לאחר 18 ימי הפגנות, שמוקדן המרכזי היה כיכר תחריר שהפכה לסמל האביב הערבי כולו, מובארכ התפטר והעביר את השלטון לידי הצבא.

המחאה הציבורית הרחבה שאבה כוחה מכמה תופעות אשר החריפו במצרים לאורך העשורים האחרונים, ובראשן: הפגיעה השרירותית של המשטר בזכויות האדם (בהקשר הזה בלטה הסיסמה "כולנו ח'אלד סעיד" שנישאה על-ידי המפגינים, לזכרו של סטודנט שנרצח על-ידי המשטרה); השחיתות הגלויה והעמוקה של המערכת הפוליטית והכלכלית; הפערים המעמדיים והכלכליים המתרחבים; האבטלה והמצוקה הכלכלית המתמשכת, בעיקר בקרב בני הדור הצעיר; וכן החשש הציבורי מהורשת השלטון לבנו של מובארכ, דבר שהיה מוביל ליצירת שושלת שלטונית לא מלובנת.

קריסת השלטון העניקה לתנועת האחים המוסלמים דומיננטיות במרחב הציבורי. התנועה ניצלה את ההזדמנות, ומינפה את כוחה הארגוני לצורך התמודדות מוצלחת בבחירות. עם היווצרות החלל הפוליטי לאחר התפטרות מובארכ, נותרו האחים המוסלמים גורם הכוח המאורגן ביותר במצרים מבחינה פוליטית ובעל האחיזה הציבורית העמוקה ביותר. ואכן, בבחירות שנערכו ביוני 2012 זכה מועמד התנועה, מוחמד מורסי, שגבר על מועמד הממסד הביטחוני-מדיני, הגנרל אחמד שפיק.

שנתו הראשונה של מורסי בתפקיד התאפיינה בעימותים בלתי פוסקים עם גופי "המדינה העמוקה", ובעיקר הממסדים הביטחוני, המשפטי והדתי. הייתה זאת מציאות קשה שהמחישה לציבור המצרי את מחיר הבחירה באחים המוסלמים ובחוסר יכולתה של התנועה לשלוט הלכה למעשה. גל מחאות נגד השלטון החדש שטף את מצרים, ומוקד נגד רצונו של מורסי להעביר אליו סמכויות נרחבות על חשבון מערכת המשפט, ולערוך משאל עם לאישור חוקה חדשה שנועדה לחזק את מעמדו מול יתר מוסדות המדינה.

החשש מהשתלטות מלאה של תנועת האחים המוסלמים על מוסדות המדינה, ומביסוס כוחם במדינה תוך חתירה לשינוי צביונה, הניעו את הצבא לפעולה. ב-3 ביולי 2013 השתלטו כוחות הביטחון על המדינה בחסות הפגנות עממיות רחבות היקף נגד שלטון האחים המוסלמים, והדיחו את מורסי מתפקידו. במהלך שנת המעבר לבחירות חדשות, ביסס שר ההגנה עבד אל-פתאח סיס (שמונה על-ידי מורסי), את מעמדו במערכות הביטחוניות, הפוליטיות והציבוריות, ומונה רשמית לנשיא לאחר זכייה ברוב של 96% בבחירות אשר נערכו במאי 2014. בפברואר 2019 התקיים משאל עם שבו לכאורה אישר העם לסיסי להישאר בתפקידו עד 2030, מהלך שגילם את שיאו של תהליך ההשתלטות מחדש של הממסד הצבאי-ביטחוני על המדינה.

"היכן הדיקטטור האהוב עלי?"

"לעם המצרי יש רצון חופשי. המצרים בוחרים במי שהם רוצים שישלוט עליהם. הצבא והמשטרה מכבדים את רצון העם לבחור את שליטיו"

עבד אל-פתאח סיסִי³

המשטר החדש-ישן היה נחוש למנוע מהפכה עממית נוספת. סיסִי ביטא את החתירה ליעד הזה באחד מנאומיו ערב הבחירות לנשיאות ב- 2018 כאשר הכריז:

"אף אחד לא יכול לשחק בביטחון מצרים כשאנחנו פה. אני אמות לפני שמישהו יפגע בביטחון המדינה. אני נשבע שלא ארשה זאת, ואני נכון למות עבור ביטחון מצרים. אני מוכן להקריב את חיי, בעבור כך ש-100 מיליון יחיו. אני רואה מה שאירע לפני 7-8 שנים, והדבר לא יתרחש שוב במצרים! מי שלא הצליח בזמנו, חושב שיצליח כעת? לא! אתם מכירים אותי ואתם יודעים שאני מדבר נאמנה. בחיי האל! המחיר לביטחון המולדת וליציבות המדינה הוא חיי וחיי הצבא! אני לא מדינאי, אני לא איש של דיבורים...אנו לא נבנה את המדינה באמצעות דיבורים בלבד".⁴

זמן קצר לאחר מינויו החל סיסִי לפעול במרץ לדיכוי האחים המוסלמים בפרט וארגוני החברה האזרחית במצרים בכלל. יריית הפתיחה התרחשה באוגוסט 2013 כאשר כוחות הביטחון והצבא הסתערו על מוקדי מחאה ציבורית שקידמו פעילי האחים המוסלמים בקהיר, ובראשם כיכר **אל-ראבעה אל-עדאוויה**, שהפכה סמל טראומתי עבור כלל גורמי התנועה במזרח-התיכון. במהלך הפעולה הזאת נהרגו 817 מפגינים ונעצרו אלפים, בהם בכירי האחים המוסלמים. בספטמבר אותה שנה הוצאה התנועה מחוץ לחוק והוחרמו נכסיה, ובדצמבר היא הוגדרה כארגון טרור ופעיליה נאלצו לרדת למחתרת.

הדיכוי הפוליטי שקידם סיסִי הופנה כאמור גם לעבר יתר גורמי החברה האזרחית. "חוק ההפגנות" אשר העבירה הממשלה המצרית בנובמבר 2013 מנע מהציבור לקדם מחאה נגד השלטון, וביטא הפניית עורף של המשטר כלפי חזון "מהפכת ינואר", ו"החוק לשעת חירום" אשר בוטל בעקבות "מהפכת ינואר" חודש, ובכך איפשר למשטר להפעיל כוח שרירותי נגד אזרחים שנתפסו כאיום.

במסגרת הפקת הלקחים מ"מהפכת ינואר" המשטר פעל להכפיף למרותו את התקשורת - הממסדית, העצמאית, וכן את המדיה החברתית - תוך הפעלת כלי פיקוח וענישה מחמירים. חוק הסייבר וטכנולוגיות המידע (אוגוסט 2018) אפשר לממשל לחסום אתרים, לעצור עיתונאים ולהפעיל כלי ענישה קשים נגד גורמים שהוגדרו כמסכנים את ביטחון המדינה באמצעות הפצת "פייק-ניוז".

במקביל, המשטר עצר את בכירי "קבוצת ה-6 באפריל", התארגנות שהובילה את המאבק לשוויון אזרחי ופוליטי במצרים, ובה היו חברים אקטיביסטים חברתיים צעירים שהיו קשורים לארגוני זכויות אדם בינלאומיים. המהלך ביטא את נחישות המשטר לממש את הדיכוי הפוליטי, גם אם הדבר לווה בפגיעה בדימויו בעיני דעת הקהל הבינלאומית, ובמיוחד זאת האמריקאית.

בהקשר הזה יצוין כי בשנים האחרונות סיסִי נהנה מהתעלמות מצד ממשל טראמפ בכל הקשור לפגיעה בזכויות האדם במצרים, תוך שווינגטון מבהירה את החשיבות שהיא מייחסת לשיקום הקשר האסטרטגי

בין שתי המדינות, שידע שפל עמוק בתקופת אובמה. במהלך מפגש G7 בספטמבר 2019 כינה הנשיא טראמפ בבדיחות את נשיא מצרים "הדיקטטור האהוב עליי", אמירה שייצגה במידה רבה את המדיניות הסלחנית כלפי דיכוי זכויות האזרח במצרים.

תחילת כהונתו של ממשל ביידן מעלה את החשש בקהיר כי הממשל הדמוקרטי ישיב את סוגיית הדמוקרטיה וזכויות האדם למרכז השיח בין המדינות, ואף יתנה את הסיוע השוטף בשינוי המדיניות הנוכחית. הדילמה שניצבת לפתחו של משטר סיסני אותנטית: קהיר זקוקה לסיוע המדיני והכלכלי האמריקאי במיוחד בתקופה של מגפה ומשבר כלכלי עולמי, אך מנגד החשש ליציבות המשטר בעקבות החלשות ההרתעה על הציבור עדיין משמעותי.

המצוקה הכלכלית כאתגר אסטרטגי

סיסי הדגיש בפני הציבור חדשות לבקרים את מצבה הקשה של מצרים ואת הצורך לקדם רפורמות מרחיקות לכת כדי למנוע פשיטת רגל של המדינה. התוכנית שהציג מייד עם ראשית כהונתו כללה העלאת מיסים והורדת סובסידיות בתחום האנרגיה, לצד קידום מגה-פרויקטים שתכליתם הקטנת האבטלה והבטחת הכנסה קבועה. סיסני ביקש לייצב את הכלכלה המצרית באמצעות עידוד המגזר הפרטי והמשקיעים הבינלאומיים, תוך נכונות לפעול להורדת חסמים בירוקרטים ולמתן מענקים. נוסף לכך, המשטר המצרי חילץ הלוואה מקרן המטבע הבינלאומי (IMF) בהיקף של 12 מיליארד דולרים במטרה לקדם את תכנית הרפורמות המבניות במשק. כל זאת, לצד המשך קבלת סיוע כלכלי רחב ממדינות המפרץ אשר נועד לשמר על יציבות המשטר בקהיר.

הרפורמות הצליחו לייצב את נתוני המקרו של הכלכלה המצרית, לחדש את הצמיחה, לעודד משקיעים לשוב לפעילות במצרים, ולצמצם את ממדי האבטלה במדינה. עד פרוץ מגפת הקורונה במרץ 2020, נרשמה הצלחה כמעט בכל היעדים שהוגדרו: הגרעון התקציבי השנתי הצטמצם לאחר סיום הקדנציה הראשונה של הנשיא (מ-10.9% ל-5.6%); הצמיחה בתמ"ג עלתה בעקביות; היקף האבטלה ירד ל-7.5%; ועתודות המט"ח שילשו את עצמם.

ואולם, בעיות היסוד של מצרים לא נפתרו גם לאחר מימוש הרפורמות הכלכליות, ובמידה רבה אף הוחרפו. במוקדן: קצב גידול דמוגרפי לא נשלט (מצרים מונה כיום כ-104 מיליון תושבים), בעיות מים ואנרגיה, תשתיות רעועות, שיעור אנאלפביתיות רחב אשר נובע מפערים בפעילות מערכת החינוך ומכניסה של ילדים ובני נוער רבים לשוק העבודה, שירותים ממשלתיים ברמה ירודה (במיוחד בריאות, חינוך ורווחה), שחיתות עמוקה ובירוקרטיה מסורבלת.

כפועל יוצא מצב האזרח לא השתפר באופן משמעותי בעקבות הרפורמות. נהפוך הוא. קיצוץ הסובסידיות, העלאת המיסים ותהליכי ההתייעלות במגזר הציבורי החמירו את מצבם הכלכלי של בני המעמד הבינוני והנמוך והרחיבו את הפערים החברתיים והכלכליים. נוסף לכך, עליית מחירי האנרגיה לצד קיצוץ הסובסידיות גרמו להגדלת היקף העוני. ברמת המקרו - היקף החוב הממשלתי נותר ברמות גבוהות (צפוי להגיע על פי הערכת הבנק העולמי ל-90.6% מהתמ"ג ב-2021), דבר שהופך את המשק המצרי לפגיע נוכח תנודות עתידיות בכלכלה הבינלאומית והמזרח-תיכונית.⁵

מגפת הקורונה הציבה בפני סיסני משבר בריאותי בממדים היסטוריים, וגרוע מכך סכנה להחרפת המצב

הכלכלי באופן שיסכן את יציבות המשטר. המיתון העולמי הצפוי בעקבות המגפה, והשלכותיו על המשק המצרי (ירידה בקצב הצמיחה, עלייה באחוז האבטלה והגרעון התקציבי, האטה במגזר העסקי וקריסת ענפים ציבוריים, דוגמת התיירות), חידדו את היותו של האיום הכלכלי האתגר הקיומי המרכזי עבור הממשל המצרי.

במסגרת מדיניות ניהול הסיכונים שהוא מנהל, המשטר מתמקד כיום במניעת קריסה כלכלית, גם אם במחיר עלייה בהיקף התחלואה במדינה. עד כה, מצרים הצליחה להכיל את המשבר הבריאותי והכלכלי ולהימנע ממיתון חריף, אך ההערכה היא כי המדינה תסבול מהאטה בפעילות הכלכלית ב-2021 אשר תתבטא בהמשך הירידה בצמיחה, בצמצום בייצוא ובצריכה האישית, ובגידול בהוצאות התקציביות. יתרה מזאת, לפי הערכת קרן המטבע הבינלאומית האבטלה צפויה לזנק לשיעור של 11.6%, ו-32.5% מהציבור עלול למצוא עצמו מתחת לקו העוני.

סיכום

"המהפכות המצליחות ביותר בהיסטוריה הן אלה המשנות אנשים ולא את מנגנוני השליטה בלבד"⁶

העיתונאי וההוגה מוחמד באמיה

בפרספקטיבה של עשור ניכר פער שכמעט אינו ניתן לגישור בין החזון אשר ליווה את "מהפכת ינואר" לבין המציאות הנוכחית. דיוקנו המשתנה לרעה של האביב הערבי המחיש בהדרגה לציבור המצרי את מחיר אובדן היציבות במדינה ובאזור כולו, ובאופן פרדוקסלי חיזק את יכולתה של המערכת הצבאית לבסס הגמוניה שלטונית תוך הפעלת דיכוי שיטתי רחב היקף.

האינטלקטואלים הבולטים שהובילו את המחאה ב-2011 ברחו לאירופה או לארצות-הברית מחשש למעצר, ואלה שנותרו מפוחדים ונזהרים מהטחת ביקורת גלויה נגד המשטר. האופוזיציה הפוליטית התפוגגה, והארגונים האזרחיים נרדפים; ההנהגה והתשתית הארגונית הענפה של תנועת האחים המוסלמים פורקו (אם כי סביר כי כוחה ברמות השטח נשמר); רעיון השינוי הפוליטי נדחק לשוליים; והציבור אינו מציב אתגר בפני שלטון הצבא.

עשור לאחר אירועי 2011, מצרים עדיין סובלת מאותן בעיות יסוד אשר ליוו אותה עם פרוץ האביב הערבי, וחלקן אף הוחרפו. הזיכרון הטראומתי מתעל את כלל גורמי הכוח במדינה להבנה המשותפת ולפיה המצב הקשה הוא עדיין הרע במיעוטו, וכי החלופה עלולה להיות כאוס וחורבן.

חוסר היציבות הפוליטית והכלכלית, לצד התגברות האתגרים הפנימיים והחיצוניים (בראשם המתיחות מול אתיופיה, המשבר בלב, המאבק המתמשך באתגר הטרור בסיני והתחרות הגוברת עם תורכיה) תרמו לאורך השנים לגיבוש ההכרה הציבורית ולפיה נדרשת הנהגה חזקה שתנהיג את המדינה גם במחיר פגיעה בחירויות הבסיסיות, ותוך ויתור על האתוס הדמוקרטי של "מהפכת ינואר".

עשור לאחר אירועי 2011, ניכר אפוא כי מצרים עדיין סובלת מאותן בעיות יסוד אשר ליוו אותה עם פרוץ האביב הערבי, ואשר חלקן כאמור אף הוחרפו. ואולם הן הציבור המצרי המותש והן המערכת השלטונית הישנה-חדשה מונעים כיום מכוח זיכרון טראומתי הצרוב בתודעתם. הזיכרון הזה מתעל את כלל גורמי הכוח במדינה להבנה המשותפת בשלב הזה ולפיה המצב הקשה בהווה הוא עדיין הרע במיעוטו, וכי החלופה עלולה להיות כאוס וחורבן.

הערות

1. B. Dreyfuss, "Obama and Egypt Revolution," *The Nation* (2011, February 14).
2. הרחבה על השיח לגבי מהותם של המהלכים הדרמטיים במצרים, ראו: אלי פודה ולימור לביא, "מצרים: האמנם מהפכה?", בתוך: **הגל השלישי: מחאה ומהפכה במזרח התיכון**. אלי פודה ואון וינקלה. עורכים (ירושלים: כרמל, 2017), עמ' 79-106.
3. אל-חיאה, 18 באוגוסט 2013.
4. <https://youtu.be/OCExCMDxxBI>.
5. Oxford Business Group. *The Report: Egypt 2020*.
6. מוחמד באמיה, "פלספת אל-לאסלטויה ות'קאפת אל-ת'ורה", **ג'דאליה** (25 בנובמבר 2011).